

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ІСПАНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ТА ШКІЛ СРСР ПІСЛЯ 1939 РОКУ)

У статті автор на основі аналізу архівних матеріалів та спогадів іспанців висвітлює реалії дотримання їхніх прав і свобод у справі збереження власної ідентичності в Радянському Союзі після 1939 року. Для дослідження взято такі складові, як можливість послуговування іспанською мовою, національні особливості іспанців, як то індивідуалізм, неповага до старших та різницю між тогочасними соціально-політичними системами Іспанії та СРСР, які мали вплив на соціалізацію індивіда.

Ключові слова: національна ідентичність, іспанські дитячі будинки, навчання, виховання, іспанська мова, ідеологічний вплив.

В статье автор на основе анализа архивных материалов и воспоминаний испанцев освещает реалии соблюдения их прав и свобод для сохранения собственной идентичности в Советском Союзе после 1939 года. Для исследования были использованы такие составляющие, как возможность использования испанского языка, национальные особенности испанцев: индивидуализм, неуважение к старшим и разницу между социально-политическими системами Испании и СССР, которые имели влияние на социализацию индивида.

Ключевые слова: национальная идентичность, испанские детские дома, обучение, воспитание, испанский язык, идеологическое влияние.

The author based on the analysis of archival materials and memories Spaniards illuminates the realities of their rights and freedoms to preserve their own identity in the Soviet Union after 1939. To study used components such as the use of the Spanish language, especially Spanish national individualism, disrespect for elders and the difference between the socio-political systems in Spain and the Soviet Union, which had an impact on the socialization of the individual.

Key words: national identity, the Spanish children's homes, training, Spanish, ideological influence.

Актуальність цієї проблематики полягає перш за все у тому, що питання дотримання прав національних меншин часто виносяться у сферу міжнародної політики й інформації. І нерідкими були такі випадки, коли одні держави винищували національні меншини на власній території або принижували їх гідність та урізали громадянські права. Ці та інші обставини змусили Генеральну Асамблею ООН ухвалити Декларацію прав людини 10 грудня 1948 року, за якою всі люди мають рівні права, незалежно від національності, раси, віросповідання тощо. І якщо зараз не всі держави дотримуються зазначеного в цій декларації, то про що можна говорити в часи Другої світової війни, коли радянський уряд вдавався до практики примусового переселення цілих народів, а нацистських режим поголовно знищував євреїв і циганів.

Автор статті ставить своєю метою визначити, чи створив Радянський Союз відповідні умови

для дотримання прав і свобод іспанців, яких було вивезено з їх батьківщини під час громадянської війни 1936-1937 рр. Мається на увазі збереження основних елементів національної ідентичності меншин: навчання рідною мовою, дотримання національних традицій, відзначення свят, вільний зв'язок з батьківщиною, безперешкодне повернення додому, продемонструвавши це окремими прикладами. Утримання іспанців у СРСР було зумовлено статтею 133 Конституції Російської Федерації: «РРФСР надає право притулку іноземним громадянам, які переслідуються за захист інтересів трудящих, або наукову діяльність, або національно-визвольну боротьбу» [11].

Окремі складові заявленої теми висвітлювалися багато разів у спогадах вже дорослих іспанців [1], радянських учителів [9]. Однак предметом наукового аналізу вона ще не ставала. З російських дослідників цієї теми торкалася журналістка РІА «Новості»

Є. Вісенс [2]. На початку ХХІ століття їй присвятили увагу історик Університету країни басків О. Н. Ібаньес [14], дослідник факультету філософії та літератури Автономного університету Мадрида А. Пасос [15]. У цій статті автор використовував матеріали Державних архівів Херсонської та Одеської областей [3-8].

Перш ніж розпочати висвітлення теми, потрібно коротко означити реалії того часу, характерні для Іспанії та міжнародної обстановки. По-перше, громадянська війна в Іспанії тривала три роки з 1936 до 1939 рр. Заради збереження життя іспанським дітям республіканський уряд звернувся до міжнародної спільноти з проханням евакуювати з іспанської території дітей та зберегти їм життя під час воєнних дій. На заклик відгукнулися Франція, Бельгія, Велика Британія, Данія, Швейцарія, Мексика, Аргентина, Радянський Союз та ін. Передбачалося, що ці діти повернуться до Іспанії одразу ж після перемоги республіканців. Разом з дітьми до СРСР приїхали й невелика кількість дорослих: учителі, вихователі і цілі родини. Дітей було привезено навесні і влітку 1937 року. Їх кількість складала приблизно 3 тисячі осіб, з них – близько 600, віком від 5 до 12 років, були ввезені до УРСР. Їх розподілили по дитбудинкам в Херсоні (98 осіб), Харкові (95 осіб), Києві (104 особи), Одесі (349 осіб). Іншу частина дітей було розміщено в дитбудинках європейської частини Росії: у Москві, Ленінграді, Обнінську, Пушкіні, Можайську, Калугі [14, с. 948, 952] та інших містах.

По-друге, слід зупинитися на тому, який статус мали ці діти. Документи з архівів свідчать, що частіше за все їх називали «евакуюваними», іноді «інтернованими» або просто «іспанцями» і не акцентували увагу на їх статусі. Дорослі ж іспанці мали статус «емігрантів» [8, арк. 3]. Керував діяльністю дитячих будинків створений при Наркомосі РРФСР чи УРСР відділ дитячих будинків спеціального призначення. Іспанський дослідник А. Хенер, говорячи про маленьких іспанців у СРСР, вжив такий термін: СРСР хотів цих дітей «націоналізувати». Важко зрозуміти, що малося на увазі: забрати у свою власність, змусити забути про коріння або зробити звичайними радянськими громадянами. Думається, що будь-яке пояснення частково буде вірним [10]. І в той же час сам термін «націоналізувати» для процесу збереження власної іспанської ідентичності має негативний відтінок. По-третє, іспанців поселили не компактно (в одній з республік СРСР), а географічно віддалено, розрізнено, що не сприяло спілкуванню.

По-четверте, логічно було б повернути дітей одразу після закінчення громадянської війни, але оскільки СРСР на той час вже розірвав дипломатичні відносини з франкістською Іспанією, то про повернення мова не йшла. Відтак, перша хвиля рееміграції відбулася в 1957 році, коли в Москві було відкрито торгове представництво Іспанії, а між радянським і іспанським керівництвом був підписаний договір про повернення «дітей» на батьківщину. 21 січня, за посередництва Червоного Хреста радянський

пароплав «Крим» привіз до Іспанії 412 осіб [12]. Але більша частина іспанців повернулася на батьківщину у другій половині 70-х – на початку 80-х років, після смерті Ф. Франко.

Оскільки до складових національної ідентичності можна віднести особливості національної культури, етнічні характеристики, звичаї, моральні імперативи, а національна ідентичність – це самовизначення особи в національному контексті, усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини тощо, то у статті ми зупинимося саме на тому, чи могли евакуйовані іспанці дотримуватися власної системи цінностей.

В умовах відірваності від історичної батьківщини становлення національної ідентичності відбувається важче, оскільки підпорядковується певним закономірностям і проходить низку фаз у своєму розвитку. Пробудження національної ідентичності, як відомо, відбувається в дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше в цей процес включаються інші осередки соціалізації – дошкільні заклади, школа, позашкільні установи, вищі навчальні заклади тощо. У період з 18 до 22 років процес формування самосвідомості та самоідентифікації досягає найвищих темпів. Подальші зміни національної ідентичності є вже не стільки її формуванням, скільки трансформацією, яка залежить від соціально-політичних, економічних, та інших сфер життєдіяльності людини. Відтак дуже важливим є той факт, що іспанці мали змогу повернутися тільки у віці після 25 років, коли основні цінності були вже сформовані. І, звичайно, чим менша за віком була дитина, яку привезли до Радянського Союзу, тим більший вплив на неї мала радянська система цінностей.

Отож, для того, щоб розглянути питання ідентичності іспанців у радянських дитячих будинках, потрібно врахувати наступні моменти. *Перше*, іспанські діти потрапляли в іншу соціально-політичну систему, інше культурне середовище, з іншими методами виховання та правилами естетичної поведінки. *Друге*, ментальна різниця у характері іспанських дітей і радянських викликала подив у вихователів, вимагала розробки і застосування іншого підходу до виховання й навчання. *Третє*, іспанську мову знали далеко не всі радянські вихователі та вчителі, що на початковому етапі спілкування викликало непорозуміння.

Радянська система навчання і виховання будувалася на ретельному контролі з боку республіканських Наркомосів, а в післявоєнний період – Міністерства освіти РРФСР. Однією з необхідних умов роботи іспанського педагогічного персоналу була його послідовна інтеграція в систему радянської школи під керівництвом директора і завуча дитячого будинку – для іспанських вчителів проводилися відкриті уроки, їх забезпечували методичним матеріалом, здійснювався постійний контроль за навчальним процесом. По суті, мова йде про унікальний випадок, коли великий колектив іноземних дітей та педагогічних працівників було

інтегровано в модель радянської школи кінця тридцятих років [13, с. 176]. Наставникам потрібно було виховати в іспанських дітях любов до праці, до радянського майна, яке надавалося у розпорядження дитячих будинків і шкіл, до старанного навчання, повагу до старших, до Радянського Союзу, Сталіна... Тобто все те, що було характерно для радянської системи, але не було характерно для іспанської системи виховання й соціалізації. Відбувся своєрідний відхід від того, до чого діти і підлітки звикли, оскільки виховання в душі любові і поваги до Радянського Союзу, а не до Іспанії передбачали формування поваги до іншої держави і культури. Мова йде про так зване «моральне виховання».

Про те, що справа у цьому напрямку просувалась з великими труднощами, особливо на початковому етапі, свідчить наступний епізод, який стався в період війни, згаданий у статті Єлени Вісенс: «Діти часто вживають такі вирази: «Де ж непереможність Червоної Армії»? Під час читання промови т. Сталіна 6 листопада під свист закричали: «Спасибі Сталіну за турботу». Коли в кімнаті був поставлений портрет т. Сталіна, хлопці розбили його з рогаток. Вони поглумилися над портретом т. Кагановича. Одного разу в школі діти ламали парти. Їм сказали: навіщо ви знищуєте соціалістичну власність? Вони відповіли: «Ми хочемо знищувати соціалістичну власність...» [2]. Підтвердженням важкості перевиховання іспанських дітей може слугувати епізод у Херсонському дитбудинку, де діти зірвали портрет Сталіна та топтали по ньому [8, арк. 35].

Нормальній соціалізації іспанських дітей у радянське суспільство заважав той факт, що дитбудинки іспанських дітей розташовувалися на окраїнах міст, це створювало ізоляваність, що заважало нормальному розвитку іспанської молоді. В подальшому, після закінчення терміну перебування в дитбудинку, іспанська молодь не завжди могла з легкістю соціалізуватися в доросле життя і професійне навчання.

Роблячи висновок щодо першого фактору: соціально-політичної складової і збереження національної ідентичності, то дітей і підлітків виховували в душі поваги і страху до СРСР і Сталіна, хоча на перших етапах виховання іспанської молоді і траплялися випадки агресії щодо всього радянського. Той момент, що поступово іспанці починають сприймати СРСР як батьківщину або з повагою ставитися до країни, яка їх прийняла, простежується в тому, що далеко не всі іспанці виїхали до своєї історичної батьківщини, навіть коли це стало можливим, а деякі з них виїхали і потім повернулися – не змогли адаптуватися в «новій» Іспанії.

Психологи наполягають, що національний характер – річ наскільки бездоказова (в кожному окремому випадку), настільки ж і незаперечна. Це підтверджується характеристиками радянських педагогів іспанських вихованців: «Елементи експансивності, які доходять до стану афекту, іспанцями розглядаються як явище національне»; «свавілля, яке межує з анархізмом, індивідуалізм»; «вчителі,

особливо ті, які вперше працювали з іспанськими дітьми, втрачали голову: вражала розперзаність у поведженні з дорослими». При цьому зазначалося й «велике бажання здобути вищу освіту», «щире бажання повернутися на батьківщину, до батьків фахівцем». Виходячи з цього стає зрозумілим висновок, до якого приходять автор статті «Дети, бежавшие от грозы» Сергій Нехамкін. Він зазначив, що «зробити росіян з іспанців, може, і не вдалося. А ось зробити радянських людей з багатьох іспанських вихованців вдалося... Хтось дійшов до заступника міністра, хтось став великим вченим». Далі, цей же автор наголошує: «Потім виїзд став зовсім вільним. Але єдиної оцінки минулого немає досі. Одні психували: «Чому мене відірвали від батьківщини? Я у вас завжди мріяв про Іспанію і, коли в 60-ті приїхав, – нарешті обнявся з братами! Вони вже мали будинки, машини – але ж такі ж заводські роботяги, як я». Інші посміхалися: «Ні, зїздив і зрозумів: не могу без Росії». Все індивідуально, і суперечкам не буде кінця [10].

Дітей переконували, що той, хто відмінно вчиться, тим самим допомагає розгрому німецьких окупантів. Дитячий колектив було розбито на «четвірки». Таким чином, всі вихованці були залучені в соцзмагання. «Наша четвірка може і повинна бути кращою в навчанні», – відповідальний у четвірці за навчальну роботу перевіряє якість підготовки уроків. «Наша четвірка може і повинна бути найбільш акуратна і чиста», – відповідальний за санітарний стан стежить за костюмами, робочим місцем, ліжками. Кращі четвірки заохочувалися за підсумками за тиждень, чверть. Наприкінці кожної навчальної чверті за поданням дитячої ради відмінникам і ударникам присвоювалося право носіння наукавного значка, а кращому колективу вручався перехідний червоний прапор, організовувався прийом у директора з частуванням [1]. Проте, незважаючи на це, мали місце ситуації дезадаптації (непідкорення системі) серед підлітків у старших класах, до яких застосовувалися більш серйозні методи дисципліни.

Ще однією проблемою було виховання колективізму у дітей, оскільки в них було дуже розвинуте почуття регіональності, особистої відзнаки. Радянські вихователі згадували про бійки між басками та астурійцями, а також про сутички через нерівне соціальне походження.

Стосовно іспанських вихованців йдеться про особливий колектив, у якому відбулася повна зміна національної і соціальної рутини. Цей колектив почав володіти досвідом двох реальностей: іспанської і радянської. У відносинах між вчителями і вихователями чітко виявляється те, що колишні вихованці усвідомлюють себе як колективне співтовариство, якому властиві власні якості, національні, поведінкові, соціальні: іспанці балувани, зухвалі, неслухняні діти робітників. Висловлювання колишніх вихованців не тільки дозволяють говорити про колективну та національну ідентичність іспанських дітей, а й розширює уявлення про виховні прийоми, які застосовували в радянській школі [13, с. 175-192].

Іспанські педагоги, які приїхали разом з дітьми або пізніше, розуміли, що для дітей краще вивчати математику, літературу тощо, незважаючи на особливості ідеологічного виховання в СРСР, ті ж, хто намагався йти проти системи, були покарані. Наприклад, лікар Хуан Боте Гарсія опинився в спецтаборі Гулагу за те, що посмів проводити свою "методу" виховання: «Поменше марксизму, побільше математики» [12].

Щодо ментальної різниці та національних особливостей ми можемо зробити висновок, що радянські педагоги намагалися перевиховати іспанців за стандартними радянськими принципами: є вождь нації, на якого всі орієнтуються, знищується індивідуалізм, всі прагнуть до кращого майбутнього в душі змагань. Відхилення від цієї системи не допускалося. І, як свідчать спогади вихованців, не для всіх така система виховання й перевиховання була дієвою.

Радянські органи освіти обрали поступову інтеграцію за рахунок використання підручників, які були перекладені на кастильську, а поступово вводилося вивчення російської мови як іноземної (але вивчення її мало бути обов'язковим) [9]. Перекладені були 15 підручників, серед яких граматики, література, географія, історія, посібник з політичних термінів. Таке поєднання культур було помітне в літературі, оскільки поряд творами Лопе де Веги, Г. Лорки, А. Мачадо вивчалися твори М. Гоголя, Л. Толстого, А. Чехова, і твори світової літератури – Ч. Дікенса, Ж. Верна, М. Твена. Це була форма поступової адаптації, метою якої було звести до мінімуму можливі зіткнення в новому середовищі. З плином часу, навчання повністю відбувалося російською мовою, так, якщо в четвертому класі діти вивчали тільки 1 предмет російською, то вже в 6 класі – всі [14, с. 950].

У різних дитячих будинках склалися різні обставини. Єлена Вісенс написала, що її бабуся «викладала в дитбудинку іспанську, а після війни, коли їй не дозволили виїхати з дітьми з СРСР, щоб возз'єднатися з чоловіком, вона розгорнула бурхливу діяльність з пропаганди іспанської мови та культури: створила кафедри іспанської мови в декількох московських вузах, у тому числі в МДУ, де викладала на філологічному факультеті аж до свого від'їзду на батьківщину в 1976 році» [2].

Викладання іспанської вимагалось звичайно не тільки в Москві, а й українських містах. Так, зі спогадів А. Лохновської, виховательки дитячого будинку в Херсоні, розуміємо, що і там викладали іспанську. В дитячих будинках організовували курси вихователям для вивчення іспанської мови [7, арк. 42].

Ще одним прикладом може слугувати становище з іспанською в Молотовському дитячому будинку. Проблема полягала у самому викладанні іспанської мови – не було кому викладати. У звітах про навчальну роботу в іспанському дитячому будинку № 10 м. Молотова (нині – Перм) відзначено, що діти забувають рідну мову. Вихователі зізнавалися:

«Ми не можемо вимагати, щоб діти вміли висловлювати думки рідною мовою, тому що вони не мають літератури на ній, ми не можемо вимагати, щоб вони писали грамотно, тому що вони мало читають і мало пишуть за браком паперу). І все ж ми повинні мобілізувати всі можливості і засоби, щоб зберегти дітям їх рідну мову» [1].

Як окремий елемент можна згадати той факт, що окрім іспанської літератури і мови дітям більш нічого доступним не було. Наприклад, іспанська музика. Спогади вихованців Херсонського дитячого будинку засвідчують, що при вивченні мелодій пропонувалися більше вітчизняні, ніж іспанські мотиви [13, с.192].

У 1950 році з 3 тисяч «дітей війни», ввезених до СРСР, близько тисячі померли з різних причин – хто від голоду, хто від тифу, а хто – повисився в розпачі [12]. Те, що після перемоги республіканців у громадянській війні Сталін збирався повернути дітей – факт. Питання, чи збирався він дотримуватися «національних» особливостей у вихованні. Як доводять наведені у статті факти – не збирався. Не збирався з багатьох причин, одна з яких та, що ці діти повинні були повернутися як еліта нового соціалістичного ладу в Іспанії. У дитячих спогадах можна знайти підтвердження тому: «Ми повинні добре вчитися, тому що товариш Сталін хоче щоб ми повернулися до Іспанії розумними. Нещодавно нас запитали, ким ми хочемо стати. Я сказав, що хочу стати пілотом, і тоді я вас відвідаю на літаку...» [12].

Деякі іспанці на момент початку Другої світової вже підросли і 130 осіб з них записалися до Червоної Армії і захищали Москву, Ленінград і Сталінград. Це важливо тому, що в армії не існує національної різниці. Армія передбачає відчуття себе радянською людиною, радянським громадянином. Ті, хто не отримав дозволу записатися до армії, пішли працювати до верстатів на збройових підприємствах, в колгоспи.

З питанням про армію пов'язано питання громадянства: по досягненню «дітьми Іспанії» 16 років потрібно було переконати їх прийняти радянське громадянство, незважаючи на те, що не маючи радянського громадянства іспанці повинні були кожен три місяці йти в міліцію відмічатися і не мали права виїхати за межі області. Погоджувалися отримати громадянство не всі і не відразу. А тим, хто виявив бажання отримати громадянство, потрібно було писати заяву з відповідним проханням до Верховної Ради. Проблем не було, хоча процес отримання громадянства бюрократія могла затягнути на три місяці.

Якщо радянській системі не вдавалося підмінити національну складову, і людина відчувала себе іспанцем, але залежала від життя в СРСР, то вона розривалася між двома батьківщинами: старою, де залишилися батьки, брати, сестри, та новою, де була вже власна родина, діти, робота. У цьому випадку можна було б сказати, що людину було врятовано від жахів громадянської війни, вона отримала освіту, знала, що таке комунізм, вірила в нього, але остаточного перевиховання не відбулося,

національну складову стерти не вдалося, незважаючи на всі особливості системи радянського виховання, про які йшлося раніше. Прикладом такого випадку слугує інтерв'ю Анхеля Навалона Гобантеса, який все ж таки виїхав до Іспанії після смерті Франко, але повернувся до Кірова (РФ) в 2001 році до дружини, дітей і вирішив до Іспанії вже не повертатися. Сам Анхель стверджує, що суб'єктивно у нього особисто не було відчуття несвободи в 50-60-ті роки в СРСР; він сліпо вірив усьому, що виголошувалося пропагандою. Але об'єктивно його доля стала джерелом найтяжких переживань, поперше, для батьків, які протягом одинадцяти років нічого не знали про сина. А коли знайшли його, радість не могла не поєднуватися з гіркотою: він майже зовсім забув їх [1]. Людина не вибирає батьків, сім'ю, час появи в цьому світі. Людина не вибирає батьківщину. І якщо обставини розлучають людину з її історичною батьківщиною, важливо, щоб у неї завжди була можливість повернутися.

Роблячи висновок, зауважимо, що іспанці, як і інші національності в СРСР, були обмежені у збереженні власної ідентичності. У них була можливість виховуватися, навчатися, лікуватися, отримати професію і роботу, створити родину, але вони лише частково мали можливість вивчати рідну іспанську мову (і то не в усіх дитбудинках і школах), літературу і не мали можливості повернутися до Іспанії, коли виявили бажання. Щодо традиційного іспанського одягу, свят і т. д. в часи до 1976 року –

про це важко знайти інформацію. Деінде в спогадах колишніх вихованців можна розшукати натяки на концерти з елементами іспанської музики, пісень і танців, інше – відсутнє. Можливо просто немає інформації, але не можна врахувати і той факт, що радянська система впроваджувала свої цінності, нехтуючи національною складовою іспанців. Про те, що не всі прийняли Радянський Союз за батьківщину і не всі були вдячні такому піклуванню – ми згадували, але правда і те, що тільки частина іспанців повернулася на батьківщину після смерті Ф. Франко. Цьому також сприяв ряд факторів, один з них – вони не хотіли їхати від родин, які вже мали в СРСР, батьки в Іспанії померли і не було для чого їхати. Дехто, після того, як виїхав до Іспанії, повернувся назад – в СРСР, оскільки не змогли пристосуватися до нових умов в Іспанії (наприклад, Анхель Навалон Гобантес). До того, що іспанці не мали можливості виїхати на батьківщину за власним бажанням до 1976 року, можна згадати і те, що діти не мали зв'язку з батьками (з політичних причин), а ті, кому вдавалося вести листування з батьками, жалілися на цензуру листів.

Іспанські діти мали дуже невеликі можливості для збереження національної ідентичності, але у випадку ментальних характеристик, це не мало значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богатырёва Лидия. «Две родины – и одно сердце (судьба «русского испанца»)» / Лидия Богатырева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.urokiistorii.ru/node/275>.
2. Висенс Е. Вечная эмиграция «испанских детей» / Елена Висенс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_5197000/5197328.stm.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-9, оп. 3, спр. 351, 57 арк.
4. ДАОО, ф. П-11, оп. 12, спр. 606, 18 арк.
5. ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, спр. 4314, 29 арк.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. П-46, оп. 6, спр. 70, 283 арк.
7. ДАХО, ф. П-124, оп. 1а, спр. 8, 42 арк.
8. ДАХО, ф. Р-4001, оп. 1, спр. 1, 54 арк.
9. Испанские дети в Пушкино [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://tsarselo.ru/content/21/yenciklopedija-carskogo-sela/obrazovanie-uchebnye-zavedenija-carskogo-sela/ispanskije-deti-v-pushkine.html#.UsmAhhS27rM>.
10. Нехамкин Сергей. Дети, бежавшие от грозы / Сергей Нехамкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argumenti.ru/print/history/n67/34686>.
11. Постановление Чрезвычайного XVII Всероссийского Съезда Советов от 21.01.1937 об утверждении Конституции (Основного Закона) РСФСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russia.bestpravo.ru/ussr/data04/tex16504.htm>.
12. Фильм «Испанцы», наш гость в студии – Хосэ Петрович и... «дети войны» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blog.rtve.es/emisionenruso/2011/03/index.html>.
13. Харитоновна Н. Советские педагогические работники детских домов для испанских детей глазами бывших воспитанников / Н. Харитоновна // Антропология советской школы: Культурные универсалии и провинциальные практики : сб. статей / Пермский гос. ун-т. – Пермь, 2010. – С. 175–192.
14. Ibáñez Ortega Norberto. El exilio infantil vasco en la URSS. De la Guerra Civil a la Segunda Guerra Mundial (1937-1945) / Ibáñez, Ortega Norberto // Vasconia. – 2012. – № 38. – P. 939–966.
15. Pazos Alvaro. Tiempo, memoria e identidad personal / Alvaro Pazos // Revista de Dialectología y Tradiciones Populares, LEK. – 2004. – № 1. – P. 189–202.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.;
Беловолов Ю. Г., д.і.н., проф.

© Хмель А. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 22.12.2013 р.

ХМЕЛЬ Анастасія Олександрівна – кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: Іспанія у міжнародних відносинах.